Проблемні питання судової практики у справах щодо визнання недійсними свідоцтв про право на спадщину

О.П. Печений,
доцент кафедри цивільного права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук

Summary
This article analyzes theoretical and applicable problems, which arise in trying cases related to invalidation of the certificates of inheritance. Examines grounds and results of invalidation of the certificates of inheritance

Загальні положення про недійсність у цивільному праві

«Недійсність» у цивільному праві є складним поняттям, яке охоплює всі випадки заперечення правом юридичних наслідків, на які була спрямована та чи інша дія. Цей термін може застосовуватися щодо всіх юридичних дій, які залежно від відповідності загальним правовим приписам можна розділити на недозволені дії (щодо яких наявна пряма заборона, зафіксована в нормах права) та дозволені дії (щодо яких існує норма загально дозвільного характеру). Причому розмежування дозволених та недозволених дій, як зазначається у фаховій літературі, має важливе практичне значення, оскільки дозволені дії формують юридичні наслідки, які вимагають застосування регулятивних норм, тоді як недозволені у вигляді проступків і правопорушень, що завдають шкоди цивільному обороту, викликають потребу у відновленні його нормального стану і, як наслідок, вимагають застосування охоронювальних норм права [1]. У контексті підстав виникнення цивільних прав та обов'язків, перелік яких визначений у ст. 11 Цивільного кодексу України (далі — ЦК), до кола дозволених дій слід віднести насамперед правочини (зокрема і договори), створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності [2].

Аналізуючи використання в цивільному законодавстві поняття «недійсність», слід визнати звичність його зв'язку з правочинами. У ЦК про це йдеться при визначенні способів захисту цивільних прав та інтересів у п. 2 ч. 2 ст. 16, при формулюванні загальних правил про підстави та наслідки недійсності правочину в статтях 215—236, а також спеціальних норм про окремі види правочинів і договорів у статтях 998, 1080, ч. 4 ст. 1119 тощо. Термін «недійсність» стосується не лише правочинів, у ЦК він також вживається у словосполученнях: недійсність шлюбу (ч. 2 ст. 34, ч. 2 ст. 40, ч. 4 ст. 1224), недійсність усиновлення (ч. 4 ст. 29), визнання судом недійсною державної реєстрації юридичної особи (п. 2 ч. 1 ст. 11), визнання

[1] Див.: Рожкова М.А. Недействительность дозволенных и недозволенных действий (юридический очерк) // Недействительность в гражданском праве: проблемы, тенденции, практика: Сборник статей / Отв. ред. М.А. Рожкова. — М., 2006. — С. 7—57.

[2] Див.: Печений О.П. Підстави виникнення цивільних прав і обов'язків: аналіз юридичної конструкції ст. 11 ЦК України// Вісник Академії правових наук України. — 2007. — № 1. — С. 141—149.

прав інтелектуальної власності недійсними (статті 469, 479, 499), недійсність вимоги (ч. 4 ст. 197, ст. 519), недійсність зобов'язання (ч. 2 ст. 548, ч. 3 ст. 565), визнання судом недійсним акта передання робіт (ч. 4 ст. 882), недійсність заборони відступлення права грошової вимоги (ст. 1080), визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину (ст. 1301), недійсність чека (ч. 6 ст. 1102) тощо.

> ***Слід розрізняти визнання недійсним як спосіб захисту цивільного права або інтересу, який застосовується судом або іншим юрисдикційним органом, і недійсність як певну якісну ознаку того чи іншого явища правової дійсності, що свідчить про його дефектність***

Інші акти цивільного законодавства, оперуючи поняттям «недійсність», вказують на визнання недійсними рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування про надання (передачу) земельних ділянок громадянам та юридичним особам (п. «а» ч. 1 ст. 21 Земельного кодексу України), визнання в судовому порядку недійсними ордера на жиле приміщення (ст. 59 Житлового кодексу України), визнання недійсним патенту (ст. 33 Закону від 15 грудня 1993 р. № 3687-XII «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»), визнання недійсним у судовому порядку повністю або частково свідоцтва (ст. 19 Закону від 15 грудня 1993 р. № 3689-XII «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»), визнання в судовому порядку повністю або частково недійсними змін до установчих документів юридичної особи (ч. 1 ст. 31 Закону від 15 травня 2003 р. № 755-IV «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб–підприємців»), недійсність бюлетеню для голосування (п. 5 ч. 2. ст. 43 Закону від 17 вересня 2008 р. № 514-VI «Про акціонерні товариства»), рішення про визнання емісії цінних паперів недійсною (частини 6, 7 ст. 36 Закону від 23 лютого 2006 р. № 3480-IV «Про цінні папери та фондовий ринок»), недійсність передавального напису (ст. 25 Закону від 23 грудня 2004 р. № 2286-IV «Про сертифіковані товарні склади та прості і подвійні складські свідоцтва»), недійсність нотаріальної та прирівняної до неї дії (ст. 9 Закону від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII «Про нотаріат»; далі — Закон № 3425-XII). Причому наведений перелік не є вичерпним.

Занадто широке використання поняття «недійсність» викликає цілком обґрунтоване занепокоєння. Так, у проведеному Верховним Судом України узагальненні практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними зазначається, що таке використання невиправдано розширює зміст цього поняття, підстави його застосування та правові наслідки [3]. Погоджуючись із положеннями узагальнення в цілому, слід визнати, що таке рішення законодавця не випадкове, використаний ним підхід потребує визначення поняття «недійсність» та аналізу його змісту.

По-перше, слід розглянути якісну характеристику недійсності. Адже слід розрізняти визнання недійсним як спосіб захисту цивільного права або інтересу, який застосовується судом або іншим юрисдикційним органом, і недійсність як певну якісну ознаку того чи іншого явища правової дійсності, що свідчить про його дефектність. Відповідно не всі правові явища, з якими законодавець пов'язує поняття «недійсність», можуть визнаватись недійсними в судовому порядку. З огляду на запропоновану дихотомію доречно вести мову про визнання недійсним правочину, шлюбу, усиновлення, свідоцтва (про право власності, про право на спадщину), рішення тощо і, навпаки, помилково ставити питання про визнання недійсним суб'єктивного права, вимоги, зобов'язання, заборони відступлення права вимоги тощо. Як приклад можна розглядати положення ст. 519 ЦК щодо заміни кредитора у зобов'язанні, за якою первісний кредитор відповідає перед новим кредитором за недійсність переданої йому вимоги, тому можна зробити висновок про можливість визнання переданої вимоги недійсною. Позовні заяви, які містять подібні вимоги, задоволенню не підлягають ще й з тих причин, що такі вимоги не відповідають встановленим законом способам захисту цивільних прав та інтересів.

По-друге, занадто широке коло правових явищ, які можна визнати недійсними, потребує класифікації за видовою ознакою предмета недійсності, що особливо важливо у ситуаціях, коли на вирішення суду заявляється прохання про визнання недійсності. Зокрема слід виділити:

– недійсність дії як юридичного факту;
– недійсність документа про право;
– недійсність правовідношення.

Оскільки діями, які можуть визнаватися недійсними, визначають насамперед правочини, то до першої групи слід віднести правочини як дії особи, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Однак не можна виключати, що предметом недійсності може бути і дія, яка не є правочином. Прикладом цього можуть бути дії, що свідчать

[3] Див.: Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними // Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 1. — С. 22.

про визнання особою свого боргу або іншого обов’язку (ч. 1 ст. 264 ЦК), які можуть бути як юридичними актами, тобто правочинами (наприклад, сплата частини боргу), так і юридичними вчинками; дії щодо схвалення правочину, вчиненого представником з перевищенням повноважень (ст. 241 ЦК).

При вирішенні питання про недійсність тих чи інших дій від суду вимагається чітке визначення їх юридичної природи, чи належать вони до юридичних актів (зокрема до правочинів), юридичних вчинків чи інших видів дій

Іншим прикладом дії, яка не є правочином, слід визнати відмову. Так, Верховний Суд України вказав на можливість визнання в судовому порядку недійсною відмови у розгляді заяв громадян про безоплатну передачу у власність (приватизацію) земельних ділянок із земель державної або комунальної власності для ведення фермерського й особистого селянського господарства, садівництва, будівництва та обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд, дачного будинку та індивідуального гаража; визнання недійсною відмови в наданні у постійне користування земельних ділянок юридичним особам, відмови у розгляді заяви про погодження місця розташування об’єкта, щодо якого порушується питання про вилучення (викуп) земельної ділянки (п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 7 «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»).

При вирішенні питання про недійсність тих чи інших дій від суду вимагається чітке визначення їх юридичної природи, чи належать вони до юридичних актів (зокрема до правочинів), юридичних вчинків чи інших видів дій [4]. У цьому аспекті є досить спірною позиція, висловлена в одному з рішень Верховного Суду України, за якою вчинення дій з виконання правочину правочином не є і не може визнаватися неправомірним з підстав, встановлених законом для визнання недійсними правочинів. Це, зокрема, стосується дій зі сплати коштів на виконання договорів з погашення боргів [5]. Крім цього, в науковій літературі більшість дослідників доводять, що дії з виконання за всіма своїми ознаками підпадають під визначення правочину, а саме — правочину одностороннього [6]. Додатково вказується, що оскільки дії боржника з виконання є правомірними і спрямовані на припинення договірного зобов’язання, вони за юридичною природою є правочинами. Отже, на них поширюються загальні правила щодо правочинів [7]. Безумовно, серед різних за юридичною природою дій, спрямованих на виконання зобов’язання, можуть бути також юридичні вчинки або інші дії, однак дії боржника зі сплати коштів (платежі) слід у будь-якому разі визнавати правочинами.

У другій групі предметом недійсності є документи, якими встановлюється, оформлюється чи підтверджується цивільне право (наприклад, право власності, інше речове право) або його відсутність.

Третя група передбачає недійсність цивільних відносин, урегульованих правом, через їх дефектність з моменту виникнення (недійсність шлюбу, недійсність (через фіктивність) розірвання шлюбу, недійсність усиновлення тощо). Слід зазначити, що вказівка на недійсність правовідношення в тій чи іншій нормі не завжди призводить до визнання правовідношення недійсним. Так, відповідно до ч. 2 ст. 548 ЦК недійсне зобов’язання не підлягає забезпеченню, а тому не породжує такий спосіб захисту, як визнання зобов’язання (як правовідношення у розумінні ч. 1 ст. 509 ЦК) недійсним.

Класифікація предмета недійсності за видовою ознакою має надзвичайно важливе практичне значення. Законодавчі приписи, що стосуються одного виду недійсності, не можуть застосовуватися до іншого. Слід погодитися з висновками вищезгаданого узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними в тому, що за правилами недійсності правочинів не можна визнавати документи, які за своїм змістом не є правочинами. До таких документів слід відносити, наприклад, рішення органів державної влади і місцевого самоврядування; свідоцтва (про право власності на житло, про право на спадщину, про придбання майна з публічних торгів, державний акт про право (власності, користування) на земельну ділянку, ордер на житлове приміщення тощо); рішення, записи про реєстрацію (реєстрація домоволодіння, актів цивільного стану); протоколи загальних зборів господарських товариств, рішення загальних зборів об’єднань громадян, розпорядження про реєстрацію за місцем проживання фізичної особи та деякі інші документи (акт приймання-передачі,

[4] Див.: Рожкова М.А. Зазнач. праця. — С. 29.

[5] Див.: Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 16 лютого 2011 р. у справі № 6-58626св10 // Романюк Я. М. Коментар постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». Практика розгляду Верховним Судом України цивільних справ про визнання правочинів недійсними. — К., 2011. — С. 14—16.

[6] Див.: Боднар Т.В. Виконання договірних зобов’язань у цивільному праві. — К., 2005. — С. 21.

[7] Див.: Баранова Л.М. Договірне право в умовах ринкової економіки: Конспект лекцій / За заг. ред. І.В. Жилінкової, В.І. Борисової. — Х., 2010. — С. 24.

товарний чек) [8]. Отже, і свідоцтво про право на спадщину не може визнаватись недійсним з посиланням на норми про недійсність правочинів, тобто на статті 215—236 ЦК.

Відсутність у позивача права на спадщину і, відповідно, відсутність порушення свідоцтвом про право на спадщину його прав чи інтересів у контексті положень ч. 1 ст. 3 Цивільного процесуального кодексу України виключає можливість задоволення його вимог

Крім того, щодо правочинів як предмета недійсності ч. 3 ст. 215 ЦК встановлено загальне правило про можливість визнання судом будь-якого правочину недійсним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом. Тоді визнання недійсними в судовому порядку документів про право та правовідносин можливе лише у випадках наявності відповідного законодавчого застереження або ж коли визнання його недійсним є найбільш відповідним змісту порушення і характеру порушеного права. Прикладами останнього можуть бути досить поширені в судовій практиці спори про визнання недійсними документів, що посвідчують права на земельну ділянку (державних актів), свідоцтв про право власності на квартиру (будинок), кімнат у гуртожитку, виданих відповідно до ч. 5 ст. 8 Закону від 16 червня 1992р. № 2482-XII «Про приватизацію державного житлового фонду» та ін. Отже, недійсність свідоцтва про право на спадщину належать до недійсності документів, які за своїм змістом не є правочинами.

Сторони у справах про визнання свідоцтва про право на спадщину недійсним

Позивачем у цій категорії справ може бути будь-яка особа, цивільні права чи інтереси якої порушені свідоцтвом про право на спадщину. Як правило, позивачами виступають інші спадкоємці, які не отримали свідоцтва або ж їхня частка у спадщині за свідоцтвом визначена невірно, або свідоцтво видане іншому спадкоємцю на майно, на яке вони претендували, зокрема як суб'єкти права на обов'язкову частку у спадщині (ст. 1241 ЦК). Разом з цим відсутність у позивача права на спадщину і, відповідно, відсутність порушення свідоцтвом про право на спадщину його прав чи інтересів у контексті положень ч. 1 ст. 3 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК) виключає можливість задоволення його вимог. Прикладом є така справа.

К. звернулася до суду з позовом до М., Н. та Р. про визнання свідоцтва про право на спадщину та договору дарування частки будинку недійсними. Позивачка зазначила, що після смерті її чоловіка У. їхні діти М., Н. та Р. — відповідачі у справі, відмовилися від спадщини, яка відкрилася внаслідок його смерті, на її користь.

13 травня 2008 р. вона одержала свідоцтво про право на спадщину за законом на $^{1}/_{4}$ частку будинку.

20 березня 2009 р. К. подарувала зазначений будинок, який на той час повністю належав їй, відповідачці Н. Посилаючись на те, що на момент відкриття спадщини вона спадкоємцем У. не була, оскільки 5 березня 1990 р. їх шлюб було розірвано, тобто незаконно прийняла спадщину, а відтак і розпоряджатися за договором дарування майном, яке їй належати не могло, права не мала, позивачка просила визнати видане їй свідоцтво про право на спадщину недійсним, а укладений нею в подальшому договір дарування будинку недійсним частково в частині незаконно успадкованої нею частки.

Рішенням Броварського міськрайонного суду від 30 квітня 2010 р., залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Київської області від 7 вересня 2010 р., у позові відмовлено. Апеляційний суд виходив із того, що видачею позивачці свідоцтва про право на спадщину її право порушено не було, а тому його не може бути визнано недійсним за її позовом.

Верховний Суд України визнав таку позицію суду апеляційної інстанції обґрунтованою, зазначивши, що одержанням в спадщину майна, на яке позивачка за законом не мала права, її право порушено не було, а відтак, свідоцтво про право на спадщину не може бути визнане недійсним за її позовом. Враховуючи наведене, Верховний Суд України касаційну скаргу К. відхилив, рішення Броварського міськрайонного суду від 30 квітня 2010 р. та ухвалу Апеляційного суду Київської області від 7 вересня 2010 р. залишив без змін [9].

В іншій справі, скасовуючи ухвалені у справі судові рішення, Верховний Суд України вказав, що визнавши недійсними свідоцтва про право на спадщину, суди не звернули уваги на те, що позивач не входить до кола спадкоємців після смерті А. та В. і не є власником спірної будівлі, тобто його право власності не порушене отриманням Р. у власність $^{1}/_{2}$ частки зазначеної будівлі. У зв'язку з цим рішення суду першої інстанції та ухвалу апеляційного суду скасовано, а справу передано на новий розгляд до суду першої інстанції [10].

Відповідачами у справах цієї категорії виступають особи, яким видане свідоцтво про

[8] Див.: Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними — С. 22.

[9] Див.: http://reyestr.court.gov.ua/Review/14405609

[10] Див.: http://reyestr.court.gov.ua/Review/12059498

право на спадщину та/або набувачі відчуженого останніми майна.

Слід детальніше розглянути питання залучення до участі у справах зазначеної категорії нотаріуса, який видав оспорюване свідоцтво про право на спадщину. За загальним правилом, в силу роз'яснень, наведених у п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» (далі — постанова Пленуму № 7), у справах даної категорії нотаріуси не є заінтересованими особами і не повинні залучатися до участі у справі. Однак якщо позивач обґрунтовує недійсність свідоцтва посиланням на неправомірні дії нотаріусів, останні залучаються до участі у справі як треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору. Наприклад, при посиланні на порушення нотаріусом порядку видачі свідоцтва про право на спадщину (статті 67—69 Закону № 3425-XII), територіальної компетенції нотаріуса при видачі свідоцтва (статті 13^1, ч. 1 ст. 66 Закону № 3425-XII), строків видачі свідоцтва (ч. 2 ст. 66 Закону № 3425-XII, ст. 1299 ЦК). Недійсність свідоцтва про право на спадщину може бути зумовлена такими порушеннями з боку нотаріуса, як помилка при визначенні частки спадкоємців у спадщині.

Так, у справі за позовом А. до К., Р., ЗАТ КБ «ПриватБанк», треті особи: Третя Дніпропетровська державна нотаріальна контора, приватний нотаріус Б. про визнання частково недійсним свідоцтва про право на спадщину за законом, визнання недійсним договору купівлі-продажу, визнання права власності на частину жилого будинку в порядку спадкування за законом, визнання частково недійсним договору іпотеки, залишивши постановлені у справі судові рішення без змін, а касаційну скаргу без задоволення, Верховний Суд України зазначив таке.

Установивши, що А. та К. як єдині спадкоємці першої черги прийняли після смерті Н. спадщину, до складу якої входив жилий будинок, і що К. отримала свідоцтво про право на спадщину за законом на зазначений жилий будинок в цілому внаслідок помилки нотаріуса, суди дійшли обґрунтованого висновку про визнання свідоцтва про право на спадщину за законом, виданого 24 лютого 2007 р. на ім`я К. договору купівлі-продажу, укладеного 21 травня 2007 р. між К. та Р., і договору іпотеки, укладеного 21 травня 2007 р. між Р. та ЗАТ КБ «ПриватБанк», частково недійсними. У зв'язку з цим Верховний Суд України касаційну скаргу банку відхилив, а рішення Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 12 листопада 2008 р. в частині визнання свідоцтва про право на спадщину за законом, договору іпотеки частково недійсними та рішення Апеляційного суду Дніпропетровської області від 18 березня 2009 р. в частині визнання частково недійсним договору купівлі-продажу залишив без змін [11].

Вимоги про визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину, як правило, поєднуються з іншими позовними вимогами, зокрема з вимогами, вирішення яких створює підстави для визнання свідоцтва недійсним

При оцінці правомірності дій нотаріуса слід також враховувати приписи п. 4 Порядку підвищення рівня кваліфікації приватних нотаріусів із спадкового права, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 12 грудня 2008 р. № 2152/5, за яким оформлення спадкових прав і видача свідоцтв про право на спадщину здійснюється приватними нотаріусами щодо спадщини, яка відкрилась з 1 червня 2009 р., за місцем відкриття спадщини в межах нотаріального округу.

Зміст позовних вимог і резолютивна частина судового рішення

Вимоги про визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину, як правило, поєднуються з іншими позовними вимогами, зокрема з вимогами, вирішення яких створює підстави для визнання свідоцтва недійсним — про визнання недійсним заповіту, усунення від права на спадкування, визнання недійсним шлюбу, визнання недійсним усиновлення, визнання недійсною відмови від прийняття спадщини тощо. Крім того, допустимим є поєднання вимоги про визнання недійсним свідоцтва з вимогами про визнання права власності в порядку спадкування, сплату грошової компенсації та ін.

Разом з цим вимоги спадкоємця про визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини не можуть поєднуватись із вимогами про визнання свідоцтва недійсним, оскільки відповідно до змісту абз. 4 п. 24 постанови Пленуму № 7 у такий спосіб вирішується питання про визнання за спадкоємцем права на спадщину, що є неприпустимим одночасно із визначенням спадкоємцеві додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини.

Так, рішенням Мукачівського районного суду Закарпатської області від 17 серпня 2010 р.

[11] Див.: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/12855300

задоволено позовні вимоги Н. до Л., визнано недійсним свідоцтво про право на спадщину за законом, видане Мукачівською державною нотаріальною конторою 5 листопада 2008 р. на ім'я відповідача, визначено позивачці додатковий строк, достатній для подання заяви в державну нотаріальну контору про прийняття спадщини за законом — до трьох місяців з дня набрання рішенням законної сили.

Скасовуючи рішення суду першої інстанції в частині визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину, Апеляційний суд Закарпатської області зазначив таке. Після задоволення судом позову в частині визначення додаткового строку для прийняття спадщини, спадкоємець повинен прийняти спадщину шляхом звернення до нотаріуса із відповідною заявою. Безперечно, такий спадкоємець не зобов'язаний, а лише має право прийняти спадщину. Виходячи із вищенаведеного, колегія суддів апеляційного суду зазначила, що спір між спадкоємцями щодо спадкових часток може виникнути лише за умови, якщо спадкоємець Н., у випадку ухвалення судового рішення про надання їй додаткового строку, прийме спадщину шляхом подання відповідної заяви до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини. До цього часу спору про розподіл спадкового майна ще не існує. До вирішення в судовому порядку питання про визначення позивачці додаткового строку для прийняття спадщини і прийняття спадщини обґрунтованих підстав щодо визнання свідоцтва про право на спадщину недійсним немає. Враховуючи наведене, Апеляційний суд Закарпатської області зазначене рішення Мукачівського районного суду скасував, у позові в частині визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину за законом відмовив [12].

Слід звернути увагу на те, що прийняття спадщини спадкоємцем, який пропустив строк для прийняття спадщини, однак якому судом визначено додатковий строк, достатній для подання заяви про прийняття спадщини на підставі ч. 3 ст. 1272 ЦК, є підставою для внесення змін до свідоцтва про право на спадщину в порядку, визначеному ст. 1300 ЦК, а не для визнання свідоцтва недійсним. Про внесення змін до свідоцтва про право на спадщину слід говорити також при зміні в судовому порядку черговості одержання права на спадкування (ч. 2 ст. 1259 ЦК), зменшенні розміру обов'язкової частки у спадщині (абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК), в інших подібних випадках.

Враховуючи приписи ст. 1301 ЦК, позовні вимоги повинні формулюватись відповідно до вимог зазначених норм, їм має відповідати у повній мірі й резолютивна частина судового рішення. У зв'язку з цим слід визнати помилковими формулювання про визнання недійсним і скасування свідоцтва про право на спадщину чи визнання його неправомірним.

Свідоцтво про право на спадщину підтверджує і право спадкоємця на відповідну частку у спадковій масі, і правонаступництво між спадкодавцем та спадкоємцем

При визнанні свідоцтва про право на спадщину частково недійсним у рішенні має бути вказано, в якій частині воно визнається недійсним. Це може бути зроблено в арифметичному (наприклад, в $^{1}/_{3}$ частині) або натуральному вираженні.

Підстави визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину

Свідоцтво про право на спадщину — це документ, який, будучи вираженим у нотаріальному правозастосовному акті, підтверджує перехід прав та обов'язків (спадщини) від спадкодавця до спадкоємців. Отже, свідоцтво про право на спадщину підтверджує і право спадкоємця на відповідну частку у спадковій масі, і правонаступництво між спадкодавцем та спадкоємцем. У теорії спадкового права визначено, що свідоцтво є легітимаційним документом, виконуючи при цьому презентаційну функцію. Це означає, що свідоцтво про право на спадщину:

– для всіх інших суб'єктів є доказом вважати спадкоємцями померлого зазначених у свідоцтві осіб;

– є підставою для внесення запису про зміну власника до відповідних державних та інших реєстрів (Реєстр прав власності на нерухоме майно, Реєстр власників іменних цінних паперів, Державний реєстр свідоцтв України на знаки для товарів та послуг; Державний реєстр патентів України на промислові зразки; Державний реєстр патентів України на винаходи; Державний реєстр деклараційних патентів України на корисні моделі тощо) [13]. Тому не випадковим є включення свідоцтва про право на спадщину до переліку правовстановлювальних документів, на підставі яких проводиться державна реєстрація права власності на нерухоме майно (додаток 2 до Тимчасового положення про порядок державної реєстрації права власності та інших речових прав, затвердженого наказом Міністерства юстиції від 7 лютого 2002 р. № 7/5).

Книга 6 ЦК, в якій містяться норми спадкового права, визначає можливість визнання

[12] Див.: http://reyestr.court.gov.ua/Review/12706976

[13] Див.: Цивільний Кодекс України: Науково-практичний коментар. — Т. 12: Спадкове право / За ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. — Х., 2009. — С. 489.

недійсним свідоцтва про право на спадщину. Відповідно до ст. 1301 ЦК свідоцтво про право на спадщину визнається недійсним за рішенням суду, якщо буде встановлено, що особа, якій воно видане, не мала права на спадкування, а також в інших випадках, встановлених законом. Таким чином, згідно з ЦК єдиною підставою визнання свідоцтва про право на спадщину недійсним є відсутність в особи права на спадкування. Під цю підставу підпадають випадки, коли особа, на чиє ім'я видане свідоцтво про право на спадщину, ніколи не мала прав на спадкування або ж мала, але втратила спадкові права. Наприклад, при спадкуванні за законом не має права на спадкування особа, яка не входить до кола спадкоємців відповідної черги (статті 1261—1265 ЦК) чи спадкоємців за правом представлення (ст. 1266 ЦК).

В юридичній літературі зазначається, що про відсутність права на спадкування слід вести мову тоді, коли відсутні юридичні факти, які давали б особі підстави для закликання до спадкування — утримання, спорідненість, заповіт

Так, рішенням Ялтинського міського суду АР Крим від 9 грудня 2008 р. визнана відсутність права на спадкування у дітей племінників спадкодавця. У задоволенні їхнього позову про визнання права на спадкування та визнання права власності на спадкове майно відмовлено. Суд першої інстанції виходив із того, що діти племінників є спадкоємцями за законом п'ятої черги й не мають права на спадкування за правом представлення за ст. 1266 ЦК при наявності спадкоємців за законом другої черги — племінників спадкодавця.

Рішенням Апеляційного суду АР Крим від 1 квітня 2009 р. рішення суду першої інстанції скасовано й ухвалено нове — про часткове задоволення позову, постановлено визнати позивачів спадкоємцями за законом другої черги за правом представлення.

Верховний Суд України визнав, що апеляційним судом допущена помилка у застосуванні ч. 6 ст. 1266 ЦК, за якою при спадкуванні по прямій низхідній лінії право представлення діє без обмеження ступеня споріднення. Таким чином, за правилами ст. 1266 ЦК до спадкування за правом представлення закликаються саме згадані вище особи, а не їх нащадки; при цьому обмеження ступеня споріднення не допускається лише при спадкуванні по прямій низхідній лінії, родинність за якою визначається виключно від пращура до нащадка. Апеляційний суд помилково скасував рішення суду першої інстанції, не звернувши уваги на встановлений факт того, що діти племінників не є родичами спадкодавця по прямій низхідній лінії споріднення, а відтак, безпідставно застосував до спірних правовідносин положення ч. 6 ст. 1266 ЦК, задовольнивши позов із цих підстав.

У зв'язку з цим Верховний Суд України рішення Апеляційного суду АР Крим від 1 квітня 2009 р. скасував, залишивши в силі рішення Ялтинського міського суду від 9 грудня 2008 р [14].

Відсутність в особи права на спадкування є наслідком усунення від права на спадкування (ст. 1224 ЦК), визнання недійсним усиновлення (статті 236, 237 Сімейного кодексу України), встановлення недійсності або визнання недійсним шлюбу, нікчемності або визнання недійсним заповіту (ст. 1257 ЦК). В юридичній літературі зазначається, що про відсутність права на спадкування слід вести мову тоді, коли відсутні юридичні факти, які давали б особі підстави для закликання до спадкування — утримання, спорідненість, заповіт [15]. При цьому вказується, що відсутність права на спадкування може виникнути через скасування рішення суду про визнання фізичної особи померлою. Однак необхідно врахувати, що скасування зазначеного рішення не завжди буде підставою для визнання свідоцтва про право на спадщину, виданого спадкоємцям особи, оголошеної померлою, недійсним, оскільки ЦК встановлені спеціальні підстави і порядок повернення майна у таких випадках (частини 2—4 ст. 48 ЦК). Тому за відсутності підстав для повернення майна особі, яка була оголошена померлою і рішення суду щодо якої скасовано, відсутні й підстави для визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину, виданого її спадкоємцям.

Оскільки у ст. 1301 ЦК перелік підстав визнання свідоцтва про право на спадщину не є вичерпним, таке свідоцтво може визнаватись недійсним і з інших підстав. Як роз'яснив Верховний Суд України, іншими підставами можуть бути: визнання заповіту недійсним, визнання відмови від спадщини недійсною, визнання шлюбу недійсним, порушення у зв'язку з видачею свідоцтва про право на спадщину прав інших осіб тощо (абз. 3 п. 27 постанови Пленуму № 7). Нескладно помітити, що три з чотирьох вказаних у постанові Пленуму № 7 підстав узагальнюється підставою, наведеною у ст. 1301 ЦК — особа, на ім'я якої оформлене свідоцтво, не має права на спадкування [16].

Порушення спадкових прав інших осіб у зв'язку з видачею свідоцтва може мати місце, зокрема, при порушенні права на обов'язкову частку у спадщині

[14] Див.: http://reyestr.court.gov.ua/Review/6924430
[15] Див.: Цивільний Кодекс України: Науково-практичний коментар. — Т. 12: Спадкове право / За ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. — С. 516.
[16] Див.: Заїка Ю.О., Рябоконь Є.О. Спадкове право: навч. посіб. / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконь. — К., 2009. — С. 274.

(ст. 1241 ЦК), порушенні прав спадкоємців, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини (ч. 1 ст. 1222 ЦК), порушенні прав осіб, які не подавали заяв про прийняття спадщини, але в силу закону вважаються такими, що прийняли спадщину (частина 3, 4 ст. 1268 ЦК).

Заява про відмову від прийняття спадщини не може містити зобов'язань спадкоємця щодо непред'явлення вимог стосовно спадщини, оскільки це суперечить ч. 3 ст. 3 ЦПК

Оскільки свідоцтво може бути видане лише спадкоємцю, який прийняв спадщину, дефектність акту прийняття спадщини є підставою визнання свідоцтва недійсним. Зокрема, такими підставами є: недійсність заяви про прийняття спадщини або відмови від прийняття спадщини (приклад на с. 27—28), недійсність заяви про відкликання заяви про прийняття спадщини (ч. 5 ст. 1269 ЦК) та ін. Оскільки прийняття спадщини як і відмова від її прийняття є за своєю юридичною природою односторонніми правочинами, вони можуть бути визнані недійсними з підстав і в порядку, передбаченому ЦК для таких правочинів.

Розглядаючи вимоги про визнання недійсною відмови від прийняття спадщини, суди повинні мати на увазі, що відповідно до ст. 1270, ч. 1 ст. 1273 ЦК спадкоємець може відмовитися від прийняття спадщини лише протягом строку, встановленого для її прийняття, який, за загальним правилом, складає шість місяців з часу відкриття спадщини. Заява про відмову від прийняття спадщини не може містити зобов'язань спадкоємця щодо непред'явлення вимог стосовно спадщини, оскільки це суперечить ч. 3 ст. 3 ЦПК.

Так, скасовуючи постановлені у справі судові рішення, якими було відмовлено у позові про визнання недійсною відмови від спадщини, визнання недійсними свідоцтв про право на спадщину за законом, Верховний Суд України, зокрема, зазначив таке. Суди всупереч вимогам статей 213, 214 ЦПК неналежним чином з'ясували зміст позовних вимог та не звернули уваги на те, що відповідно до ст. 553 ЦК спадкоємець за законом або за заповітом має право відмовитись від спадщини протягом шести місяців з дня відкриття спадщини, а заява позивача від 9 вересня 1998 р. (тобто подана за спливом шестимісячного строку) стосувалася питання непред'явлення вимог стосовно спадщини та що відповідно до ст. 4 ЦПК 1963 р. відмова від права на звернення до суду є недійсною. Враховуючи наведене, Верховний Суд України рішення Токмацького районного суду Запорізької області від 17 жовтня 2007 р. та ухвалу Апеляційного суду Запорізької області від 17 січня 2008 р. скасував, а справу передав на новий розгляд до суду першої інстанції [17].

Свідоцтво про право на спадщину може бути визнане недійсним судом також у випадку його видачі за відсутності передбачених законом підстав. Зокрема, такими підставами можуть бути: видача свідоцтва на ім'я спадкоємця, який не прийняв спадщину (ч. 1 ст. 1296 ЦК), до закінчення шести місяців з часу відкриття спадщини (ч. 1 ст. 1298 ЦК), до народження зачатої, але не народженої дитини, яка є серед спадкоємців за заповітом чи за законом (ч. 2 ст. 1298 ЦК).

Серед підстав недійсності свідоцтва про право на спадщину, не зазначених ні у ст. 1301 ЦК, ні у постанові Пленуму № 7, слід назвати включення до свідоцтва майна, яке не належало спадкодавцю на момент відкриття спадщини, тобто визначення її складу з порушенням статей 1216, 1218 ЦК.

Так, Верховний Суд України погодився з позицією Апеляційного суду Хмельницької області, який, установивши, що свідоцтво про право власності на спірний гараж на ім'я Р. видано 5 вересня 1997 р., тобто через шість років після його смерті, обґрунтовано визнав його недійсним, а у зв'язку із цим визнав недійсним і свідоцтво про право на спадщину на ім'я позивачки Т. Зважаючи на цю обставину, касаційну скаргу залишено без задоволення, а рішення Апеляційного суду Хмельницької області від 15 жовтня 2009 р., яким визнано недійсними свідоцтво про право власності на гараж від 5 вересня 1997 р. та свідоцтво про право на спадщину за законом від 5 серпня 2008 р. у частині спадкування спірного гаража — без змін [18].

Розглядаючи позовні вимоги, які обґрунтовані подібними обставинами, їх слід розрізняти від випадків, коли спадкодавець за життя не оформив чи не встиг оформити відповідні права. Йдеться про випадки переходу права на прийняття спадщини в порядку спадкової трансмісії (ст. 1276 ЦК), або ж про ситуацію, коли особа прийняла спадщину, але спадкових прав не оформила.

Нормативно-правові акти Міністерства юстиції України, виходячи з вимог ч. 3 ст. 1223 ЦК, а щодо спадкової трансмісії — зі ст. 1276 ЦК, дозволяють нотаріусу в таких випадках видати свідоцтво про право на спадщину. Наприклад, форма № 6 додатка № 25 до Правил ведення нотаріального діловодства, затверджених наказом Міністерства юстиції від 22 грудня 2010 р. № 3253/5 (далі — Правила), визначає зразок свідоцтва про право на спадщину за

[17] Див.: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2600695
[18] Див.: http://reyestr.court.gov.ua/Review/14405572

законом на нерухоме майно померлого спадкоємця, який прийняв спадщину, але не оформив своїх спадкових прав, форма № 5 додатка № 25 до Правил — зразок свідоцтва про право на спадщину за законом на нерухоме майно померлого спадкоємця, який не встиг прийняти спадщину (спадкова трансмісія).

Трапляються непоодинокі випадки оспорювання свідоцтва з підстав включення до складу спадщини майна, яке є спільною сумісною власністю спадкодавця та інших осіб. Найбільші труднощі виникають в ситуації, коли зазначені вимоги пред'являють особи, які проживали із спадкодавцем однією сім'єю, але не перебували у шлюбі. Причому за життя спадкодавця такі особи, як правило, вимог не пред'являли, спору зі спадкодавцем не було. Вбачається, що до можливості встановлення факту виникнення спільної сумісної власності після смерті одного із можливих співвласників слід ставитися критично. Необхідно враховувати, що встановлення факту проживання однією сім'єю не має вирішального значення при розгляді справ про визнання права спільної сумісної власності, на що неодноразово звертав увагу Верховний Суд України. Прикладом є така справа.

> ***Серед підстав визнання свідоцтва про право на спадщину недійсним слід назвати також порушення на момент видачі процесуальних вимог, встановлених для видачі свідоцтва***

У квітні 2007 р. А. звернулася до суду із позовом про визнання майна спільною сумісною власністю, посилаючись на те, що проживала з В. однією сім'єю без реєстрації шлюбу з 1986 р. до дня його смерті. Факт спільного проживання встановлено рішенням Новоайдарського районного суду Луганської області від 5 лютого 2007 р. Позивачка зазначила, що під час спільного проживання з померлим було переобладнано житловий будинок, в якому вони проживали весь час і за адресою якого вона зареєстрована з 1 вересня 1986 р., та інше майно.

Рішенням Новоайдарського районного суду Луганської області від 7 травня 2007 р., залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Луганської області від 2 жовтня 2007 р., позов задоволено. Визнано об'єктом права спільної сумісної власності А. та померлого В. таке майно: легковий автомобіль «Москвич–2140», телевізор «Тошиба», два килими та дві килимові доріжки, газову плиту, велосипед, диван та два крісла; визнано об'єктами права спільної сумісної власності гараж і житловий будинок.

Розглянувши справу за касаційною скаргою, Верховний Суд України вказав, що посилання в ухваленому рішенні на преюдиціальне значення для вирішення справи встановленого рішенням Новоайдарського районного суду Луганської області від 5 лютого 2007 р. факту проживання однією сім'єю А. та В. не має вирішального значення при розгляді справ про визнання права спільної сумісної власності, а може бути підставою для одержання права на спадкування в порядку статей 1264, 1259 ЦК. Проте зазначені позовні вимоги в межах розглянутого судом позову А. не заявлялись. Враховуючи наведене, Верховний Суд України постановлені у справі судові рішення скасував, справу передав на новий розгляд до суду першої інстанції [19].

Серед підстав визнання свідоцтва про право на спадщину недійсним слід назвати також порушення на момент його видачі процесуальних вимог, встановлених для видачі свідоцтва, зокрема, видача свідоцтва неналежною особою, не за місцем відкриття спадщини, з недотриманням строків видачі свідоцтва. Слід також зазначити, що нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України встановлені вимоги до форми свідоцтва, недотримання яких може бути за наявності достатніх обставин підставою для визнання його недійсним, зокрема, додаток № 25 до Правил містить форми № 1—17, якими визначені зразки свідоцтв про право на спадщину. Окремо застерігається, що при вчиненні нотаріальних дій нотаріуси застосовують посвідчувальні написи, видають свідоцтва за формами, встановленими п. 6.14 Правил. Однак у разі відсутності необхідних посвідчувальних написів чи свідоцтв, які б відповідали вчинюваній нотаріальній дії, нотаріус може застосовувати ту з форм, яка найбільше відповідає цій нотаріальній дії, із застосуванням окремих елементів інших посвідчувальних написів та свідоцтв (п. 6.19 Правил). Таким чином, можна відступити від запропонованих форм, комбінувати окремі їх елементи, якщо це відповідає вчинюваній нотаріальній дії. Згідно з п. 1.6 розд. 1 Положення про Спадковий реєстр, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 7 липня 2011 р. № 1810/5 (далі — Положення) не може бути підставою для визнання свідоцтва недійсним невнесення відомостей про видані свідоцтва про право на спадщину до Спадкового реєстру; хоча зазначені відомості підлягають обов'язковому внесенню до нього.

Важливим є вирішення питання про правові наслідки визнання свідоцтва про право на спадщину недійсним. Причому, як вже зазначалося, вирішуючи питання про недійсність свідоцтва, правила про недійсність правочину не застосовуються, відповідно не можуть бути застосовані

[19] Див.: http://reyestr.court.gov.ua/Review/2731753

та визначені у статтях 216—217 ЦК правові наслідки недійсності правочину.

Однак слід зауважити, що законодавцем питання про наслідки недійсності свідоцтва жодним чином не вирішене. Єдине правило міститься у Положенні, за яким відомості про визнання свідоцтва про право на спадщину недійсним (вид, дата та номер документа, на підставі якого свідоцтво про право на спадщину визнане недійсним, найменування суду) підлягають внесенню до Спадкового реєстру (п. 2.2.4 розд. 2. Положення). У зв'язку з чим рішення суду про визнання свідоцтва про право на спадщину недійсним після набрання ним чинності повинно направлятися нотаріусу, який видав свідоцтво, для виконання зазначених вимог.

> ***Недійсність свідоцтва про право на спадщину не має наслідком безумовну недійсність усіх укладених у подальшому правочинів та правовстановлювальних документів щодо майна, на яке було видане недійсне свідоцтво***

Для осіб, права яких порушені свідоцтвом про право на спадщину, визнання його недійсним може мати наслідком перерозподіл спадщини з видачею цим особам нових свідоцтв про право на спадщину (з урахуванням обставин, встановлених судовим рішенням), а за відсутності можливості отримати свідоцтво в нотаріальному порядку — присудження частини майна в натурі, визнання права власності на спадкове майно або ж виплату грошової компенсації.

Серед спорів, які вирішуються судами внаслідок недійсності свідоцтва, можуть бути такі, в яких йдеться про визнання права власності на майно і, відповідно, оспорювання у разі укладання правочинів щодо майна, на яке було видане спірне свідоцтво. При цьому необхідно застерегти, що недійсність свідоцтва про право на спадщину не має наслідком безумовну недійсність усіх укладених у подальшому правочинів та правовстановлювальних документів щодо майна, на яке було видане недійсне свідоцтво. Такі правочини можуть бути визнані недійсними лише з підстав, встановлених законом. У судовій практиці до питання про наслідки недійсності свідоцтва має місце дещо спрощений підхід. Досить поширеною є позиція, яка простежується в такому прикладі.

Так, задовольняючи позовні вимоги О. про визнання недійсним договору купівлі-продажу квартири, укладеного 31 серпня 2006 р. між К. та Л., суд першої інстанції, з висновками якого погодився й апеляційний суд, виходив із того, що визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину на квартиру, виданого на ім`я К. 13 січня 2005 р., тягне недійсність договору купівлі-продажу зазначеної квартири. Однак з висновками судів у цій частині суд касаційної інстанції не погодився, визнав застосування до спірних правовідносин правового механізму, установленого статтями 215, 216 ЦК, помилковим, судові рішення в частині вирішення питання про визнання недійсним договору купівлі-продажу скасував з передачею справи на новий розгляд до суду першої інстанції[20].

Проведене дослідження проблематики недійсності дає змогу зробити такі основні висновки:

1. В цивільному праві поняття «недійсність» застосовується з різними правовими явищами, однак необхідно чітко розмежовувати недійсність того чи іншого явища правової дійсності від визнання його недійсним судом. Так, доречно вести мову про визнання недійсним правочину, шлюбу, усиновлення, свідоцтва (про право власності, про право на спадщину), рішення тощо, і навпаки, помилково ставити питання про визнання недійсним суб'єктивного права, вимоги, зобов'язання, заборони відступлення права вимоги тощо.

2. За видовою ознакою слід виділити недійсність юридичного факту як дії, недійсність правовідношення, недійсність документа про право. До останнього виду належить недійсність свідоцтва про право на спадщину.

3. Оскільки свідоцтво про право на спадщину не є правочином, при вирішенні питання щодо його недійсності положення ЦК про недійсність правочину, їх підстави та наслідки застосовуватись не можуть.

4. Підстави визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину визначені у ЦК невичерпно, свідоцтво може визнаватись недійсним і з інших підстав, зокрема, у випадку його видачі за відсутності передбачених законом підстав, при включенні до свідоцтва майна, яке не належало спадкодавцю на момент відкриття спадщини та ін.

5. Недійсність свідоцтва про право на спадщину не має наслідком безумовну недійсність усіх укладених у подальшому правочинів та правовстановлювальних документів щодо майна, на яке було видане недійсне свідоцтво. Такі правочини можуть бути визнані недійсними лише з підстав, встановлених законом.

[20] Див.: http://reyestr.court.gov.ua/Review/8532282